

УДК 572.026:061.22:021.2:026.072:027.9 (477):«1896/1918»

В.Ю. Соколов

БИБЛИОТЕКИ ТА ЧИТАЛЬНІ КОМІТЕТІВ ПІКЛУВАННЯ ПРО НАРОДНУ ТВЕРЕЗІСТЬ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Характеризується досвід діяльності комітетів піклування про народну тверезість в організації роботи бібліотек і читалень в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; аналізуються особливості функціонування зазначених книгозбірень та їхнє значення у забезпеченні населення бібліотечною книгою, у поширенні читання, просвітництва і духовної культури.

Ключові слова: бібліотечна діяльність, історія бібліотечної справи, комітет піклування про народну тверезість, бібліотека, бібліотека-читальня, чайна-читальня, Україна.

В.Ю. Соколов

БИБЛИОТЕКИ И ЧИТАЛЬНИ КОМИТЕТОВ ПОПЕЧИТЕЛЬСТВА О НАРОДНОЙ ТРЕЗВОСТИ В УКРАИНЕ В КОНЦЕ ХІХ – В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА

Характеризуется опыт деятельности комитетов попечительства о народной трезвости в организации работы библиотек и читален в Украине в конце ХІХ – в начале ХХ в.; анализируются особенности функционирования указанных библиотек и их значение в обеспечении населения библиотечной книгой, в распространении чтения, просвещения и духовной культуры.

Ключевые слова: библиотечная деятельность, история библиотечного дела, комитет попечительства о народной трезвости, библиотека, библиотека-читальня, чайная-читальня, Украина.

V. Sokolov

LIBRARIES AND READING ROOMS OF THE COMMITTEES OF PEOPLE'S SOBRIETY CARE IN UKRAINE IN LATE XIX – EARLY XX CENTURY.

The experience of the committees of people's sobriety care in the work of libraries and reading rooms in Ukraine in late XIX – early XX century is characterized. The features of the functioning of these libraries and their role in the provision of public library books in the reading dissemination, education and spiritual culture are analyzed.

Keywords: library activities, history librarianship committee care of the people's sobriety, library, library, reading room, tea-reading, Ukraine.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. стрімкий розвиток промисловості, нові наукові відкриття зумовлювали прискорення технічного та культурного прогресу, впливали на повсякденне життя людей. Суттєвою особливістю суспільного життя даного періоду в Україні був загальний

потяг народу до знань, освіти, мистецтва, досягнень світової культури в цілому, що втілювалося у започаткуванні нових недільних шкіл та навчальних курсів, просвітницьких товариств, театрів, народних бібліотек, гуртків самодіяльності тощо. Це, в свою чергу, зумовлювало підвищення рівня національної свідомості людей, зацікавленості власною історією та культурою.

Розвиток бібліотечної справи в Україні наприкінці XIX – на поч. XX ст. мав свої особливості та відмінності, що були багато в чому пов'язані, з одного боку, з підвищенням уваги державних установ та суспільства в цілому до діяльності бібліотек різних типів і видів, а з другого, – як це не парадоксально, – з незначним або значно обмеженим їхнім фінансуванням. Діяльність та розвиток бібліотек у цей час багато в чому спиралися на ентузіазм, ініціативу, доброзичливість громадян та щедрість меценатів. У зазначений період на теренах України почали стрімко поширюватися бібліотеки і читальні різних типів і видів, аналіз роботи яких може бути цікавим і актуальним у сучасних умовах недостатнього асигнування різних галузей культури, зокрема бібліотечної справи. Вивчення особливостей та закономірностей усіх форм бібліотечної роботи різних видів книгозбірень зазначеного періоду, аналіз їхніх функціональних характеристик може стати важливим напрямом історико-порівняльних досліджень розвитку бібліотечної справи в Україні XIX – XX ст., що матиме неабияке теоретичне та практичне значення.

Культурно-просвітницька та бібліотечна діяльність комітетів піклування про народну тверезість (КПНТ) наприкінці XIX – на поч. XX ст. останнім часом дедалі більше привертає увагу фахівців, усебічне вивчення якої може мати не тільки важливе наукове значення, а й бути корисним у соціально-практичному сенсі, тому що дослідження зазначеної діяльності дає можливість використати історичний досвід громадських організацій з налагодження практичної взаємодії органів місцевого самоврядування, бібліотек та громадських рухів у справі утвердження тверезості, здорового побуту та

підвищення культурного рівня суспільства у сучасних умовах. Проте, діяльність бібліотек КПНТ, що існували на теренах України в дореволюційній Росії, залишається ще одним з маловивчених питань історії бібліотечного будівництва країни та розвитку вітчизняної культури в цілому. Поза увагою дослідників залишаються питання, що стосуються всебічного вивчення та характеристики основних напрямів діяльності книгозбірень КПНТ, особливостей і закономірностей їхнього функціонування та правового становища, їхнього суспільного місця та значення в забезпеченні читацьких потреб, ліквідації неписьменності, підвищенні культурного рівня населення. Малодослідженими залишаються питання вивчення особливостей діяльності чайнич-читалень КПНТ на території України, бібліотек народних домів, значення народних читань у вищезазначених установах та ін.

Діяльність бібліотек КПНТ у Російській імперії досліджувалася низкою авторів, які здійснили перші спроби узагальнення матеріалу ще у дореволюційний період (праці Д. Булгаковського, С. Варб, В. Вахтьорова, І. Введенського, В. Гагена, К. Дерунова, В. Дерюжинського, В. Івановича, Л. Хавкіної, М. Шипова та ін.). Пізніше їх доповнили праці К. Абрамова, Н. Валесвої, Е. Дегальцевої, В. Ляха, О. Маркова, М. Матвєєва, Л. Покрасової, І. Рябської, Т. Савінової, Т. Судоргіної та ін. У більшості зазначених робіт характеризується діяльність книгозбірень КПНТ, що діяли на території Росії, де зазначена проблематика, разом з вивченням діяльності народних бібліотек, останнім часом вийшла на рівень дисертаційних досліджень (праці І. Голубцової (2000), В. Новікова (2003), О. Букреєвої (2008), Л. Массерової (2014) та ін.). Певним чином, окремі аспекти діяльності бібліотек КПНТ в Україні окреслено в працях з історії вітчизняної бібліотечної справи (праці Г. Бородіної, А. Волинець, З. Гімальдінової, О. Григоренка, Л. Дубровіної, Л. Лучки, О. Онищенко, В. Пупченка, Ю. Хоптяр та ін.). Проте, у багатьох дослідженнях з вивчення розвитку вітчизняної бібліотечної справи наприкінці XIX – на поч. XX ст. або з історії розвитку бібліотек в Україні в цілому про діяльність книгозбірень КПНТ зовсім не згадується, як, наприклад, у навчальному посібнику В.В. Сєдих «Історія бібліотечної справи в Україні» (Харків, 2013). Більш ґрунтовно запропонована проблематика розглядалася у статтях О. Айвазян, Л. Лучки, І. Міляевич та Т. Соломонової. Проте, досі немає окремих досліджень, присвячених вивченню формування та динаміки книжкового фонду та складу читачів, особливостей розвитку та функціонування мережі книгозбірень КПНТ,

їхнього культурно-просвітницького значення у розвитку суспільства на теренах України в цілому. Здебільшого, розвиток зазначених бібліотек розглядався вітчизняними бібліотекознавцями лише епізодично у контексті досліджень (і як складова) становлення народних бібліотек або характеристики їхньої діяльності в окремо взятих регіонах (праці Г. Бородіної, І. Мілясевич, Т. Соломоної). Зокрема, у статті І. Мілясевич діяльність зазначених книгозбірень охарактеризована у межах регіону Волині. Дослідниця з'ясувала причини створення цього типу бібліотек, проаналізувала загальні закономірності їхнього розвитку, коротко охарактеризувала режим та форми роботи, місце серед інших видів бібліотек у Волинській губернії [21]. Метою запропонованої статті є визначення, на основі аналізу й узагальнення наукових матеріалів та історичних джерел, соціально-культурних передумов виникнення та суспільних факторів становлення і розвитку бібліотек КПНТ на теренах сучасної України, виявлення основних етапів їхнього формування, дослідження особливостей функціонування, вивчення динаміки основних показників бібліотечної роботи та розкриття їхнього значення у розбудові мережі публічних (масових) бібліотек в Україні на поч. ХХ ст.

Загальновідомо, що з розвитком індустріалізації та урбанізації, які почали відбуватися наприкінці ХІХ ст. у розвинутих регіонах Російської імперії, розповсюджувалося таке негативне явище як алкоголізм. На жаль, і зараз воно набуло значного поширення, як у Росії, так і в Україні. У ЗМІ все частіше порушується питання про організацію боротьби із зазначеним соціальним явищем. Нещодавно було створено офіційний сайт Всеукраїнського суспільного руху «Твереза Україна». Розробка програм та організаційних заходів даного руху починалася, як правило, з вивчення історії певного питання. Іноді таке звернення до історії досить швидко призводило до практичних рішень і втілень. Наприклад, 2015 р. було прийнято рішення про ремонт та відтворення у Києві Лук'янівського народного дому Товариства піклування про народну тверезість, побудованого 1902 р. Таке рішення є найкращим підтвердженням зростання уваги до досвіду діяльності КПНТ та необхідності відродження суспільно-державного руху «Піклування про народну тверезість».

Організації, що займалися боротьбою з алкоголізмом, з'явилися у Росії у середині ХІХ ст., коли перед скасуванням відкупної системи торгівлі спиртним різко підвищилися ціни на алкогольні напої та знизилася їхня якість. Діяльність товариств тверезості середини ХІХ ст. дещо від-

різнялася від роботи КПНТ, що боролися з алкогольною залежністю на поч. ХХ ст. Діяльність перших товариств тверезості зводилася, здебільшого, лише до обітниці селян «не купувати та не пити горілки». Проте, коли показник середньої кількості споживання алкоголю в Росії почав перевищувати допустиму норму (більше 12 л на особу), уряд був змушений сформулювати певні важелі та форми боротьби з алкоголізмом, одним з яких було створення Товариства піклування про народну тверезість (ТПНТ), яке обирало свій виконавчий орган – Комітет піклування про народну тверезість, що розповсюджував серед населення знання про шкоду спиртних напоїв для здоров'я людини засобами організації народних читань і співбесід, видання антиалкогольних праць, шляхом поширення культурно-просвітницької роботи, створення народних бібліотек та читалень, зокрема, чайних-читалень, бібліотек народних домів та ін. Ідею створення комітетів піклування про народну тверезість (КПНТ), так само як і ідею введення монополії на продаж вина і спирту (1894), висунув граф С. Вітте (1849-1915), якого активно підтримував імператор Олександр III (1845-1894). Така ініціатива була зумовлена також прагненням долучитися до загальноєвропейського антиалкогольного руху. За статутом, прийнятим наприкінці 1894 р., який протягом десяти років тричі істотно змінювався, КПНТ повинні були здійснювати контроль над продажем міцних напоїв, знаходити кошти на проведення культурно-освітніх заходів у робітничому середовищі з метою відволікання, здебільшого робітників та селян, від пияцтва та посилення морально-релігійних устоїв. Одними з основних завдань КПНТ було розповсюдження серед широких верств населення знань про шкоду зловживання алкоголем та організація вільного часу, що передбачало такі основні напрямки роботи: створення бібліотек-читалень з метою пропаганди кращої літератури для народного читання; організація народних читань та публічних лекцій з метою розширення культурного кругозору населення; влаштування вокально-інструментальних вечорів та театральних вистав; створення книжкових складів; видання та розповсюдження книг для народного читання; організація недільних шкіл для неграмотного та малограмотного населення. Згідно з переписом населення Росії 1897 р., тільки 21% населення країни були грамотними (29% серед чоловіків (1913 р. рівень грамотності серед чоловіків збільшився до 40%) і 13% серед жінок). Деякі свої послуги КПНТ надавали населенню за малу частину реальної вартості, але не безкоштовно, що мало виховне і моральне значення.

Фінансування діяльності КПНТ здійснювалося, здебільшого, з казни, хоча значні суми надходили від приватних осіб, а також від продажу книг, читання лекцій, штрафів, громадських розваг тощо. КПНТ склалися з губернських та повітових комітетів, до яких, як правило, входило все духовне і світське начальство, директори народних училищ, очільники дворянства та різні представники адміністрації відповідного рівня. Губернський КПНТ очолював сам губернатор, його членами були віце-губернатор, губернський очільник дворянства, голова і прокурор окружного суду, директор губернського народного училища, а також представник духівництва. Головою повітових КПНТ були, як правило, повітові очільники дворянства (з 1900 р. у містах часто – градоначальники) або місцеве начальство відповідного рівня. Часто до складу волосних комітетів входили протоієрей, голова повітової земської управи, інспектор народних училищ, член окружного суду, повітовий справник, акцизний наглядач, повітовий військовий начальник, повітовий лікар, земські начальники, податкові інспектори, почесні мирові судді, дільничні піклувальники та ін. Доступ до членства у КПНТ був майже вільним, була відсутня дискримінація за статевою ознакою або за станом приналежністю. Винятком становили виробники алкогольної продукції, а також особи, які зазнали обмеження прав за судовим рішенням, неповнолітні, учні навчальних закладів, нижчі військові чини і юнкера, особи, які перебували під опікою за марнотратство та під наглядом сільських товариств. Усі члени КПНТ були розподілені на кілька категорій: почесні, дійсні та члени-змагальники. Почесного членства удостоювалися благодійники або імениті особи, положення яких дозволяло сприяти розвитку діяльності товариства. Також у багатьох організаціях звання почесного члена можна було отримати за умови виплати щорічного членського внеску, розмір якого обговорювався статутом. У КПНТ сума внеску часто не перевищувала 10 руб., тоді як від охочих стати почесними членами були потрібні щорічні виплати не менше 100 руб. Дійсні члени повинні були внести вступний і щорічний членські внески (1 руб. щорічно або 20 руб. одноразово). У міських та церковних товариствах тверезості розмір членського внеску був значно нижчим [18, 124].

Найважливішу роль у культурно-освітній діяльності КПНТ відігравали бібліотеки та читальні, які комітети створювали по всіх губерніях. Зазначені книгозбірні за своїм статусом, правами та особливостями функціонування відносилися до народних бібліотек громадських, про-

світницьких і благодійних організацій Російської імперії, що офіційно підтримувалися певним чином державою. Порівняно з іншими народними бібліотеками, книгозбірні КПНТ були поставлені у більш жорсткі законодавчі та цензурні обмеження. З одного боку, діяльність даних бібліотек, які відкривалися благодійною організацією, потрапляла під дію «Правил о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними», що були затверджені Міністерством внутрішніх справ 1890 р., згідно з якими книгозбірні КПНТ могли комплектувати свої фонди тільки виданнями, дозволеними Вченим комітетом Міністерства народної освіти (це приблизно 3% від числа всіх книг і близько 17% періодики, що друкувалися у Росії), виданнями уряду та літературою, дозволеною духовним відомством. Зазначені «Правила» діяли до 1905 р. [37, 192]. З другого боку, згідно з «Правилами для устройства попечительствами о народной трезвости бесплатных библиотек-читален», процедуру відкриття бібліотек КПНТ повинні були узгодити ще й з Міністерством фінансів. Таким чином за бібліотеками КПНТ встановлювався нагляд з боку трьох міністерств: Міністерства внутрішніх справ, Міністерства народної освіти, Міністерства фінансів та ще й духовного відомства, що вдвічі подовжувало процедуру відкриття бібліотек. Державні гроші розподіляв Губернський КПНТ, а повітові комітети були зобов'язані погоджувати з ним списки книг та періодичних видань, якими слід було поповнити фонди бібліотек, звичайно, з тих списків видань, які схвалило Міністерство народної освіти. Фонд бібліотек КПНТ складався майже виключно з літератури, дозволеної «Каталогом книг и периодических изданий для бесплатных народных читален», який затверджувався Міністерством народної освіти. З періодичних видань, обов'язковими були «Вестник трезвости», «Сельский вестник», одна щоденна газета, одне з ілюстрованих видань, духовно-релігійний журнал. У списку довідкових видань були: календарі, довідники, словники та ін. У міністерських каталогах були відсутні: соціально-політичні праці, книги з історії громадських рухів, з робочого й аграрного питань, з політекономії, філософії тощо. Однак не слід забувати, що основний контингент книгозбірень КПНТ становили робітники та селяни, які ще не мали розвинутих духовних потреб та для яких потрібні були прості та зрозумілі видання. Для більш досвідчених читачів, які мали потреби в серйозній науковій і науково-популярній літературі, надавали послуги платні міські публічні бібліотеки.

Звітна статистика бібліотек КПНТ, здебільшого, охоплювала розмір фонду (кількість книг), книговидачу, кількість і склад читачів, проведених народних читань та ін. Кожна бібліотека повинна була мати каталог, як правило, рукописний у вигляді списку літератури. Каталоги були майже однаковими для всіх бібліотек, адже книги, здебільшого, постачалися централізовано. Бібліотекам дозволялося приймати пожертви як від фізичних, так і від юридичних осіб, грошима та книжками, назви яких були наявні у списку дозволеної для використання в народних бібліотеках літератури. Відомості про бібліотеки КПНТ збирали за спеціальними анкетами, що запропонував Е. Вольтер для підготовки видання матеріалів «Адресной книги библиотек Российской империи» (протягом 1902-1904 рр. було отримано 1500 анкет з 5000 розісланих), які мали такі питання (позиції): назва та адреса бібліотеки; склад правління бібліотеки та її працівників; мовний, галузевий або тематичний склад фондів бібліотеки; кількість абонентів та відвідувачів; кількість виданих книг за рік та їхня тематика; особливості та умови видачі книг додому; наявність читальної зали, умови та режим її роботи, кількість її відвідувачів; умови користування книгами; наявність абонентських квитків, каталогів, картотек, щорічних звітів бібліотеки; наявність книжкової крамниці при бібліотеці або продажу книг; бюджет бібліотеки; джерела комплектування; коротка історія заснування та розвитку бібліотеки; наявність інших бібліотек у даній місцевості; наявність публічних відгуків про бібліотеку та ін. Контроль за діяльністю бібліотек здійснювали губернські КПНТ, у функції яких входили питання: розгляду клопотань повітових комітетів; розподіл субсидій; надання фінансової допомоги, зокрема, виділення коштів на придбання книг у шкільні та сільські бібліотеки, у народні безкоштовні книгозбірні та читальні, що були відкриті приватними особами (КПНТ надавали фінансову підтримку тим товариствам та особам, що мали однакові з КПНТ цілі); проведення інспекторських перевірок з метою вивчення роботи повітових комітетів та їхніх установ на місцях та ін. Повітові КПНТ взаємодіяли з релігійними громадами у питаннях організації культурного дозвілля населення, надаючи зазначеним громадам фінансову підтримку, оскільки з метою посилення морально-просвітницького напрямку своєї діяльності церковні братства на поч. ХХ ст. все частіше відкривали народні бібліотеки та читальні. До речі, зазначені книгозбірні знаходилися і діяли, здебільшого, при чайних або трапезних церковних братствах. Коштами КПНТ користувалася значна частина народних бібліотек, а також підтримувалася робота

бібліотек, організованих раніше земствами, селянськими сходами, релігійними громадами тощо. Наприклад, у павленківську бібліотеку Шаргородської слободки 1904 р. було передано книг від Могилівського повітового КПНТ Подільської губернії на суму вісім руб., у книгозбірню с. Ташлика було надіслано 164 книги на суму 11 руб. від Київського губернського КПНТ, у чайну-читальню м. Трипілля на початку 1905 р. комітетом було надано книг на суму 100 руб. [26, 4]. У цілому, кошти, що виділялися КПНТ, сприяли стабільності обслуговування книгою населення певного району (регіону). Безсумнівно, бібліотеки губернських міст володіли більшими можливостями. Проте, через недостатнє фінансування і жорсткий контроль з боку влади, у зазначених міських книгозбірнях також не вистачало коштів для відповідного комплектування та задоволення всіх читацьких потреб. Надалі фонди народних бібліотек, зокрема КПНТ, поповнювалися дуже повільно.

Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. більша частина сучасної території України входила до складу дев'яти губерній: Волинська губернія (Житомир) (12 повітів), Катеринославська (Катеринослав) (вісім повітів), Київська (Київ) (12 повітів), Подільська (Кам'янець-Подільський) (12 повітів), Полтавська (Полтава) (15 повітів), Таврійська (Сімферополь) (10 повітів), Харківська (Харків) (11 повітів), Херсонська (Херсон) (шість повітів), Чернігівська (Чернігів) (11 повітів). Окрім того, землі України були ще у складі трьох повітів Бессарабської та одного повіту Курської губерній. Отже, в Україні діяли дев'ять губернських, кілька особливих міських та більше 100 повітових КПНТ, кожне з яких займалося культурно-просвітницькою та бібліотечною діяльністю. Наприклад, на південно-західних землях України в Аккерманському повіті Бессарабської губернії 1911 р. діяло 11 бібліотек-читалень та дві читальні КПНТ, що виписували тільки періодику (всього в повіті у книгозбірнях КПНТ нараховувалося 1 512 абонентів та було здійснено у зазначений рік 8 372 відвідування), а в Ізмаїльському повіті – 23 бібліотеки-читальні (5710 абонентів та 6 520 відвідувань) [25, 52]. Жодна із зазначених бібліотек не мала окремого бібліотекаря, тобто його функції виконували на безоплатній основі працівники чайних, їдалень та інших установ, де були розміщені бібліотеки та читальні КПНТ.

У перші роки діяльності КПНТ головним та найбільш поширеним різновидом досліджуваних установ були чайні-читальні, що відігравали роль своєрідних народних клубів. Чайні-читальні були двох видів: чайні-читальні, що виписували тільки

періодики, які були, зокрема, популярні у перші п'ять років діяльності КПНТ (надалі їхня кількість стрімко зменшувалася), та чайні-читальні, що мали, окрім періодики, невеликі книжкові фонди, а деякі з них – ще й абонемент з правом видавати, здебільшого, на два-три тижні, книги для читання вдома (надалі вони ототожнювалися з бібліотеками-читальнями, що діяли при чайних). У офіційних циркулярах рекомендувалося відкривати бібліотеки-читальні не окремо, а саме при чайних, оскільки влаштовані самостійно бібліотеки усвідомлювалися населенням як установи «суто вчені» і сприймалися з настороженістю. Не маючи значних коштів для відкриття великої кількості самостійних бібліотек або для оренди спеціальних приміщень для книгозбірень, губернські КПНТ рекомендували повітовим комітетам головну увагу приділяти створенню чайних-читалень, де б селяни та робітники могли попити, поїсти, обмінятися думками, відпочити, погрітися тощо, не заходячи у колишні трактири і кабаки. Чайні-читальні створювалися з метою «...предоставления населению возможности проводить досуг вне питейных заведений и отвлечения его, таким образом, от пьянства...». Саме навколо чайних-читалень планувалося концентрувати інші види культурно-просвітницької діяльності, створюючи бібліотеки, книжкові крамниці, організовуючи народні читання, проведення лекцій, бесід тощо. Зокрема, рекомендувалося «... позаботиться, чтобы каждою чайною получалось не менее одной ежедневной газеты и одного еженедельного или ежемесячного, по возможности, иллюстрированного, журнала...» [20, 19]. Зрідка замість чайних створювались їдальні, де продавалася недорога (10-15 коп.) гаряча їжа. Обладнання народної чайної мало такий вигляд: приміщення складалося з трьох-чотирьох кімнат, з яких одна (дві) була відведена безпосередньо для організації харчування народу, а інших дві – під бібліотеку і читальний зал. Здебільшого, бібліотеки при чайних займали окремі кімнати, суміжні із загальною залом. Внутрішній інтер'єр складався, зазвичай, з великого столу в центрі, на якому розкладалися свіжі газети і журнали, та великих книжкових шаф біля стін. Поруч, як правило, стояла шафа, де зберігався «чарівний ліхтар» і все необхідне для проведення читань з використанням «світлових картин» і «чарівного ліхтаря» (щось на зразок діафільмів). На стінах розвішувалися портрети царів, картини за сюжетами Старого і Нового Завітів, географічні карти (найчастіше Європейської Росії) та ін. У деяких чайних-читальнях торгували дешевими книгами за ціною 1-3 коп. У перші роки відвідувачам

пропонувався тільки чай (за 3-4 коп.), пізніше – калачі, білий хліб, сушки, лимонад, цукерки та ін.

Більшість чайних-читалень КПНТ розміщувалися у центрі міста, як правило, на базарній площі, що було дуже зручно для селян, які у дні ярмарок, як правило, заходили до них для відпочинку і проведення вільного часу. Приїжджим дозволяли користуватися тільки читальною залом. Чайні-читальні працювали майже щодня, у середньому, 8-9 год., хоча деякі з них приймали відвідувачів і довше, наприклад, Луцька народна бібліотека КПНТ була відкрита з 8-00 до 21-00 [21, 22]. У неділю та святкові дні, коли приходили селяни з прилеглих сіл та солдати місцевих гарнізонів, бібліотеки КПНТ працювали за скороченим графіком (як правило, тільки у післяобідню пору). Проте, саме у цей час спостерігався підвищений наплив читачів. Книгозбірні та читальні, що були розміщені при чайних, нерідко служили причиною підвищення доходів закладу. На початку свого існування чайні-читальні відвідували кількадесят осіб на день, де користувачі знайомилися, в першу чергу, зі змістом газет і журналів. Наприклад, чайну-читальню с. Максимівка Радомисльського повіту Київської губернії 1900 р. у день відвідувало від 50 до 200 (у святкові дні) осіб [45, арк. 27]. Послуги читальних залів народних бібліотек, зокрема книгозбірень та читалень КПНТ, були завжди безкоштовними. Місцеві жителі заходили до чайних під час волосних сходів або суду. Іноді навіть у містах число читачів із селян, які жили у місті, так і тих, що приїжджали на ярмарки, у певні періоди року перевищувало всі інші категорії користувачів. Жінки серед читачів становили приблизно 20%. Найбільше число відвідувань припадало на зимові, святкові та недільні дні. Влітку, з урахуванням зайнятості селян, число відвідувань значно знижувалося, досягаючи найменшої кількості у липні.

Спочатку відвідувачі чайних-читалень мали можливість читати тільки газети й журнали. У селах підписка періодичних видань, як правило, проводилася через повітовий комітет. Найчастіше виписувалися газети «Губернские ведомости», журнали «Вестник трезвости», «Сельский вестник», «Нива», «Вокруг света», «Природа и люди» та ін. Кількість журналів та газет, що виписувалися щорічно чайними-читальнями нерідко сягала 15-20 назв [5, 181]. Деякі видання антиалкогольного змісту в бібліотеках та читальнях КПНТ безкоштовно роздавалися всім охочим [34, 169]. Пізніше у сільських чайних-читальнях з'явилися безкоштовні читальні з певним книжковим фондом та, іноді, платний абонемент. Звичайно, абонемент для видачі книг для домашнього читання

навіть у містах працював не всюди і часто не кожного дня. За наявності абонементу, книги додому брали, в середньому, половина відвідувачів бібліотек. Плата за користування абонементом становила у середньому 3-5 коп. на місяць [5, 202]. Досить часто брали також заставу під взяті книги, що, звичайно, призводило до зменшення кількості читачів, про що неодноразово повідомлялося у звітах багатьох завідуючих бібліотеками. Проте, в окремих бібліотеках абонемент також був безкоштовний, як, наприклад, у Житомирській народній бібліотеці-читальні, будівлю якій та майже 50% фінансування (250 руб.) надав Волинський КПНТ. До речі, майже всі зазначені гроші витрачалися на зарплату бібліотекаря (240 руб.). Фонд вищезазначеної книгозбірні становив 1278 тт. [27]. Приблизно, третина чайних-читалень мали окремих бібліотекарів, у решті випадків читачів обслуговували без додаткової винагороди працівники чайних. Коли бібліотекарем був священник або вчитель, писар чи представник місцевої інтелігенції, він проводив з читачами бесіди на морально-етичні теми, обговорював поточні події суспільного життя, рекомендував кращу літературу. Іноді випускники духовних семінарій ставали бібліотекарями чайних-читалень, оскільки «духовенство сочувственно относится к предприятиям Попечительства, охотно принимает на себя заведение чайными и библиотеками-читальнями». У більшості сільських чайних-читальнях обов'язки бібліотекаря покладалися, здебільшого, на особу, що завідувала чайною, без особливої додаткової винагороди. Іноді завідування бібліотекою брали на себе представники духовництва або місцевої сільської інтелігенції. У селах відповідальною особою у справах бібліотеки був місцевий земський начальник, а спостерігачем – місцевий священник. У містах і великих містечках бібліотеками та читальнями завідували, зазвичай, запрошені особи за певну плату (в середньому, до 150 руб. на рік). Серед бібліотекарів зазначених закладів іноді були жінки. У містах на посаду бібліотекаря обирали шанованих громадян міста, у функції яких входила організація режиму роботи книгозбірні, спостереження за відвідувачами у читальній залі, вчасне поповнення книгами та періодичними виданнями фондів бібліотеки, облік коштів тощо.

У багатьох містечках і селах України чайні-читальні КПНТ були єдиними освітніми установами для дорослого населення. Наприклад, у приміщенні чайної Звенигородського КПНТ у с. Кирилівці Київської губернії діяла єдина на селі бібліотека імені Т.Г. Шевченка, що 1904 р. налічувала приблизно 400 тт., яку відвідували від 10 до 40

читачів на день, так само, як і книгозбірню в м. Ольшани Київської губернії, бібліотеку м. Троянів Волинської губернії та багато інших [26, 8-10]. У зазначених бібліотеках, як і в більшості інших, цікавилися, в першу чергу, белетристикою (50-60% від усієї кількості запитів), релігійно-моральною літературою (20-25%), працями з історії та географії (5-10%). Певним попитом користувалися газети та журнали (до 30%).

У перші роки діяльності КПНТ на теренах України кількість бібліотек та читалень по містах і містечках кожного року зростала майже до 20-30%, що безпосередньо залежало від зростання кількості чайних [38, 25]. Наприклад, тільки у другому півріччі 1896 р. у Чигиринському повіті Київської губернії було відкрито вісім чайних-читалень, у Канівському – п'ять, у Васильківському – чотири, в Уманському – дві. 1897 р. у Київському повіті було відкрито 10 чайних-читалень [43, арк. 32-48]. 1900 р. у Росії, в середньому, на кожну бібліотеку КПНТ припадало 490 книг та 450 абонентів. Всього було здійснено приблизно 40 млн відвідувань бібліотек і читалень КПНТ. За відомостями Д. Тушинського, на території сучасної України 1900 р. діяло більше 900 бібліотек і читалень КПНТ: у Волинській губернії було 106 бібліотек і читалень, а також 57 читалень, що виписували тільки періодику; в Катеринославській губернії – 66 бібліотек і читалень та 23 читальні, що виписували тільки періодику; в Київській – 65 і 100 відповідно; у Подільській – 139 і 46; у Полтавській (відомості за 1899 р.) – 87 і 46; у Таврійській – 52 і 10; у Херсонській (відомості за 1899 р.) – 47 і 7; у Чернігівській (відомості за 1898 р.) – 46 бібліотек і читалень; у Миколаївському особливому КПНТ – 4; у Одеському особливому КПНТ – 3; у Севастопольському особливому КПНТ – 2; у Керч-Єникальському особливому КПНТ – 3 бібліотеки і читальні [38, 54-55].

У бурхливій революційній 1905-1907 рр. та у післяреволюційний період навколо народних домів, чайних-читалень і бібліотек КПНТ нерідко мобілізувалися різні політичні сили і партії. Досить часто бібліотеки та читальні КПНТ були осередками «чорної сотні» та різних російських шовіністичних організацій. Проте, іноді під їхнім дахом збиралися представники різноманітних демократичних та революційних сил. Зрідка у бібліотеках та читальнях КПНТ проводилися нелегальні зібрання, після виявлення яких такі установи, як правило, закривали за рішенням спеціальних постанов місцевої влади, як це, наприклад, трапилося з однією з читалень Одеського особливого КПНТ, «из-за собраний,

устраиваемых в ней мешанами, принадлежащими к нелегальным партиям» [29, арк. 162-168]. У зазначений період до фондів бібліотек-читалень стали потрапляти заборонені для народних бібліотек видання, що, звичайно, не проходило поза увагою влади. У 1907-1914 рр. частішими стали перевірки книжкових фондів з метою вилучення заборонених книжок [10]. Приводом для ревізії фондів часто ставала приналежність до революційних партій або революційно-демократичної діяльності бібліотекарів народних бібліотек, зокрема книгозбірень КПНТ [11]. У післяреволюційний період діяльність народних бібліотек, зокрема КПНТ, все більше привертала пильну увагу поліцейських установ також внаслідок того, що в цей час почали частіше утворювати нелегальні народні бібліотеки, як, наприклад, у м. Брусилів [12]. Загалом, події 1905-1907 рр. мали негативний вплив на діяльність бібліотек і читалень КНПТ, що призвело у наступні роки до поступового їхнього занепаду. Іноді замість чайних-читалень створювали окремі бібліотеки-читальні, а чайні, внаслідок їхньої збитковості, закривали. Бувало, що книжкові фонди чайних-читалень передавали до інших бібліотечних установ. Загалом, під час революційних подій закривали не тільки чайні-читальні, а й бібліотеки-читальні, особливо у невеликих містах і містечках, наприклад, як у м. Острозі [36, арк. 1-2].

У роки Першої російської революції 1905-1907 рр. КПНТ, у силу свого «охоронительного характеру», повинні були тлумачити і коментувати події в країні відповідно до офіційного політичного курсу, що заохочувалося урядом, коли треба було у доступній для розуміння неосвіченим особам формі довести до кожного сенс реформ і механізми їхнього проведення. Для цієї роботи до книжкових фондів бібліотек надходили такі, наприклад, видання, що були попередньо схвалені Міністерством фінансів та Міністерством народної освіти, як: «Что дал Император Николай Второй русскому народу?», «О Государственной Думе», «Беседа о неприкосновенности личности и свободе совести, слова, собраний и союзов», «Царство толпы», «Довольно насильей», «Революционная смута и городская милиция», «Слово к народу о выборах членов Государственной Думы из крестьянского населения», «Чего хотят люди, которые ходят с красными флагами» та ін. Зазначені видання мали служити ідеї освіти народу в дусі відрази до революційного насильства [42, 126]. Книжки подібної тематики надходили як пожертвування від приватних осіб, громадських, релігійних та державних установ. Наприклад, від члена-змагальника Київського

КПНТ В. Ломакіна 27 грудня 1908 р. до бібліотек і читалень ТПНТ Київського повіту було передано більше 170 примірників книг і брошур, серед яких були «Революционеры и черносотенцы», «Тайны политики», «Русская революция и еврейская демократия», «Что такое патриотизм», «Земельный вопрос», «Земля всему трудящемуся народу» та ін. [44, арк. 37]. У липні 1908 р. від київського філіалу Товариства активної боротьби з революцією та анархією до бібліотек і читалень КПНТ Київського повіту безкоштовно надійшло 385 примірників книг і брошур (40 назв) «патриотического содержания» [44, арк. 89]. Від Управління Московської Синодальної друкарні у серпні 1908 р. надійшло 239 книг і брошур релігійного змісту за зниженою приблизно на 30% ціною (до оплати 31 руб. 73 коп.), що були розподілені між бібліотеками і читальнями КПНТ Київського повіту [44, арк. 101-120]. Роком раніше до книжкових фондів книгозбірень КПНТ Київського повіту було передано 224 книг і брошур (на суму 15 руб.) від Києво-Печерської лаври; 600 примірників брошур та 152 примірники книг від члена-змагальника Київського КПНТ Г. Яроша; 170 книг і брошур від Д. Кудаленко; 123 – від М. Корецького [44, арк. 12-29, 175]. У травні 1909 р. Київська повітова землевпорядна комісія надіслала до бібліотек і читалень Київського повітового КПНТ 75 примірників брошури А. Корфа «о хуторском расселении» [44, арк. 179]. Курс на відмежування від антиурядових рухів і сил був, у певному сенсі, директивною для установ КПНТ, про що можна дізнатися з тематики народних читань та літератури, якою комплектувалися їхні бібліотеки та читальні, зокрема мережа чайних-читалень.

Чайні-читальні КПНТ за своїм функціонуванням наближалися до діяльності бібліотек народних домів. Народний дім представляв собою загальнодоступний культурно-просвітницький заклад, які масово почали засновувати у Росії з кінця 1880-х рр. Ідея народного дому була приваблива тим, що основними принципами його створення були: благодійність; ставка на приватну ініціативу; загальнодоступність; демократизм; заохочення і підтримка будь-яких творчих проявів, ініціативи населення, організацій і підприємств; сприяння вихованню дітей через активну культурну діяльність; орієнтація на групи соціально незахищених осіб. Народний дім будувався часто за ініціативою КПНТ і знаходився, як правило, під його керівництвом. При народних домах організували безкоштовні народні бібліотеки, в які записували всіх охочих віком з 12 років. Не дивно, що молодь становила значну частку їхніх читачів (від 30 до 60%). Організуючи культурне дозвілля населення, на-

родні дома ставили перед собою завдання розвивати позашкільну освіту, боротися з неписьменністю, проводити лекційну роботу. Окрім бібліотеки з читальнею, у народних домах часто були: театральнo-лекційний зал зі сценічним майданчиком, недільна школа, вечірні класи для дорослих, чайна, книго-торговельна лавка. При деяких народних домах влаштовували пересувні і постійно діючі виставки та музеї, де зосереджували різного типу наочні посібники, які використовували при читанні лекцій. Цікаво, що завдяки активній просвітницькій діяльності брата академіка Є.О. Патона (1870-1953), Михайла Оскаровича Патона (1865-1919), який був 1905 р. обраний очільником дворянства Ушицького повіту Подільської губернії, а надалі головою Ушицької повітової земської управи та головою Ушицького повітового КПНТ, 1913 р. у містечку Нова Ушиця була відкрита чайна при Народному домі та бібліотека-читальня КПНТ, де відбулося 35 лекцій (щоразу залучалось не менше 200 осіб), 47 театральних вистав, працювала народна аудиторія на 250 місць, влаштовувались мистецькі вечори, танці та ін. Зазначена бібліотека-читальня при Народному домі мала 2 065 книг та 717 «світлових картин». Вона також комплектувалася періодичними виданнями, серед яких були такі розповсюджені серед бібліотек повітових КПНТ Поділля періодичні видання як «Вестник трезвости», «Деревня», «Крестьянское хозяйство», «Свет», «Сельский вестник», «Беседа» та ін. 1913 р. послугами зазначеної бібліотеки-читальні Народного дому скористалися 412 осіб, було видано 5 748 книг [31]. Михайло Оскарович Патон займався питаннями сільського господарства, будівництва шляхів, земських шкіл, училищ, бібліотек тощо. На жаль, на початку 1919 р. життя М. Патона та його сім'ї трагічно обірвалося. Ймовірно, приналежність до дворянського роду, чималі статки послужили причиною його вбивства бандитами.

До 1918 р. у народних домах проходили концерти та вистави, різноманітні науково-популярні лекції на теми історії, літератури, народного здоров'я та гігієни тощо. Незважаючи на фінансову складність вирішення питань про будівництво народних домів, їхнє спорудження на території України активно розвивалося. Наприклад, до Першої світової війни у Харківській губернії було вісім народних домів, у Катеринославській – сім, у Київській – шість. Народні дома будувалися також у малих містах і робочих селищах. Наприклад, 1901 р. народний дім із залом майже на 1 000 місць, чайною, бібліотекою і читальнею було збудовано у м. Кам'янець-Подільський [22,

арк. 19]. Крім народних домів, в Україні створювали робочі клуби, які також мали схожий напрям культурно-просвітницької діяльності (організація роботи бібліотек, народних читань, боротьба з неписьменністю тощо). Наприклад, 1912 р. в Україні існувало близько 50 робочих клубів [14]. Отже, народні дома, робочі клуби, бібліотеки-читальні поступово ставали центрами місцевого культурно-освітнього життя. Значне місце у культурно-просвітницькій роботі бібліотек ТПНТ м. Києва займала діяльність Лук'янівського народного дому, історія якого почалась ще 1897 р., коли у приватному будинку селянина А. Калини, який знаходився на Лук'янівській площі, були відкриті чайна і бібліотека, де проводилися народні читання, літературні та танцювальні вечори. Бібліотека-читальня була відкрита для читачів з 9:00 до 21:00. Читальня зала працювала безкоштовно, абонемент коштував п'ять коп. на місяць. Для читальної зали був знайдений оцінений в 4000 руб. чотирикімнатний дерев'яний будинок, де одночасно могли розміститися близько 80 осіб. Лук'янівський народний дім відразу ж завоював популярність і 1898 р. його відвідали, за звітом КПНТ, 30 000 чоловіків, 3 000 жінок, 900 хлопчиків, 200 дівчаток. 1899 р. бібліотеку-читальню Лук'янівського народного дому відвідали 3 700 осіб, 1912 р. – понад 20 000 [6]. Підвищенню кількості відвідувань зазначеної бібліотеки-читальні КПНТ сприяло спорудження 1902 р. для Лук'янівського народного дому нової будівлі у псевдоруському стилі.

У містах багатьох губерній поширення бібліотек-читалень народних домів часто стимулювало заснування громадських та публічних бібліотек. У провінції вони ставали нерідко першими публічними культурними центрами суспільного життя. Варто зазначити про активну діяльність бібліотек-читалень народних домів КПНТ у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському, Ушиці, Літині та в інших містах і містечках України. Чайні-читальні КПНТ часто об'єднували з народними домами як однотипні установи, а іноді їх перетворювали на народні дома. Після 1918 р. книгозбірні народних домів та чайних-читалень КПНТ стали перетворюватися на профспілкові та сільські клуби, будинки культури або бібліотеки. Проте, у перші роки радянської влади, у деяких містах виникала необхідність заснування народних домів для проведення культурно-просвітницької роботи серед збіднілих верств населення, як про це свідчить, наприклад, листування правління Союзу робітників споживчих кооперативів м. Катеринослав у жовтні-листопаді 1918 р. [28, арк. 8-12].

Основними різновидами книгозбірень КПНТ були бібліотеки-читальні, які давали можливість читати літературу на місці, а також видавали книжки додому, та чайні-читальні, що видавали літературу для читання, здебільшого, без права брати книги з собою. Проте, класифікацію бібліотек КПНТ, на думку деяких дослідників, можна розширити на такі різновиди: окремі стаціонарні бібліотеки, що мали відділ абонементу і читальний зал; бібліотеки-читальні при чайних (як чайні-читальні), що мали абонемент і читальний зал (поряд з чайними-читальнями були найбільш поширеним різновидом бібліотек КПНТ); чайні-читальні, що надавали книги тільки для користування у читальному залі; чайні-читальні, що обслуговували читачів тільки періодикою (підписками газет та журналів); бібліотеки-читальні при народних домах; бібліотеки-читальні при їдальнях («бібліотеки-їдальні»); бібліотеки при школах, де працював, як правило, тільки відділ абонементу; своєрідні «вуличні читальні» – спеціальні стенди, де розміщували брошури і плакати, здебільшого, антиалкогольного змісту; пересувні бібліотеки; «библіотеки-ящики упрощеного типу» [4; 21; 34]. У бібліотеках чайних, їдальень, народних домів, окрім надання права користуватися книгами, здебільшого, читали безкоштовні лекції, проводили морально-релігійні бесіди, показували «світлові картини» тощо. Приблизно, більше третини бібліотек КПНТ знаходилась у містах, а більшість – у сільській місцевості. Звичайно, міста відігравали провідну роль у поширенні культури та просвітництва, де концентрувалися культурно-освітні заклади, бібліотеки різних типів і видів тощо. Обсяг книжкових фондів бібліотек КПНТ, зазвичай, був у прямій залежності від відстані до міських центрів. Здебільшого, у селах були невеликі книгозбірні, а найбільші бібліотеки КПНТ були у губернських та повітових містах, які відігравали важливу роль у культурно-просвітницькому розвитку певної місцевості [9, 582]. На поч. ХХ ст. під керівництвом КПНТ були не тільки чайні-читальні, «бібліотеки-їдальні», бібліотеки-читальні, бібліотеки при школах, а й народні дома та сади, недільні школи та школи для дітей робітників та інші установи. Часто бібліотеки КПНТ розміщували в одній з вільних кімнат земських шкіл. Справами бібліотек-читалень завідувало особливе правління на чолі з головою та відповідними його членами. Наприклад, Вінницьким повітовим КПНТ був розроблений проект облаштування в повіті 30 народних бібліотек і читалень. Започатковані комітетом народні бібліотеки не мали бути самостійними, а повинні були увійти до складу місцевих шкільних

бібліотек, як особливий і самостійний їхній підрозділ. На кожну бібліотеку передбачалося витратити 100 руб. на рік [2, 127]. Такою щедрою допомогою Вінницького повітового КПНТ скористалися також 13 церковнопарафіяльних шкіл повіту. У звіті про стан церковнопарафіяльних шкіл Подільської єпархії за 1897 р. зазначено, що бібліотеки з книгами для позакласного читання заведені при 918 школах.

У Подільській губернії КПНТ, що розпочав свою діяльність (як і більшість інших в Україні комітетів) 1896 р., за три наступні роки своєї роботи відкрив 34 чайні-читальні. Проте, переважна більшість відвідувачів чайних не могли використовувати читальні з причини неосвіченості. Більшість бібліотек КПНТ Подільської губернії були відкриті при народних, шкільних та церковнопарафіяльних школах для того, щоб уникнути зайвих витрат на оплату окремих приміщень і утримання бібліотекарів. Багато книгозбірень КПНТ Поділля знаходилося у приміщеннях шкіл як особливий відділ у складі шкільної бібліотеки. У такому разі працював тільки абонемент, оскільки у бібліотеці не було відповідного місця для читання. Наприклад, у Вінницькому повіті лише тільки у Вінниці та Жмеринці дозволялося користуватися книгами на місці [35, 182]. За даними деяких архівних документів, у Подільській губернії на рубежі ХІХ-ХХ ст. всього було відкрито приблизно 80 бібліотек КПНТ [40]. Фінансування зазначених книгозбірень було разовим у межах визначених коштів. Додаткове фінансування на потреби комплектування необхідною літературою допускалося тільки через кілька років. На відкриття нових бібліотек витрачалися суми від 50 до 300 руб., залежно від кількості населення. 1899 р. на відкриття бібліотек у м. Купинь та с. Савинці Кам'янецького повіту Подільської губернії було виділено по 300 руб., а на відкриття ще чотирьох бібліотек у тому ж повіті – 480 руб. (по 120 руб. на кожну). Основними статтями витрат були придбання книг та періодичних видань і заробітна плата бібліотекаря. У перші 10 років розвитку книгозбірень КПНТ їхнє фінансування збільшувалося майже кожного року. Наприклад, якщо 1899 р., на утримання та розвиток книгозбірень КПНТ Кам'янецького повіту було витрачено 855 руб., то 1904 р. – вже 1190 руб. [1, 130]. Проте, грошей на відповідне запитам читачів комплектування фондів та на розвиток діяльності бібліотек все одно не вистачало.

Бібліотечна мережа КПНТ Подільської губернії розвивалася нерівномірно. У Вінницькому, Кам'янецькому, Могилівському повітах кількість бібліотек постійно зростала. Краща динаміка спо-

стерігалася у Вінницькому повіті, де 1898 р. діяло 14 бібліотек (у Вінниці, Жмеринці та при 12 сільських однокласних міністерських народних училищах), 1899 р. тут було вже 25 книгозбірень КПНТ, 1901 р. – 39, 1902 р. – 57 [35, 182-183]. 1905 р. бібліотеки КПНТ Вінницького повіту обслуговували понад 10500 читачів (приблизно 3,5% від усього населення повіту). Можна сказати, що даний показник був досить високим, якщо згадати, що в Подільській губернії на початку ХХ ст. письменні особи склали приблизно 15% всього населення. Отже, бібліотеки КПНТ охоплювали майже 20% письменних осіб Вінницького повіту [35, 183]. До того ж, була досить високою обертаність бібліотечного фонду. Наприклад, за результатами 1898 р. книгозбірня КПНТ у Вінниці щомісяця видавала приблизно 2000 тт. та мала п'ятикратну обертаність книг (на сьогодні обертаність книг у бібліотеках України у середньому становить 1,2). Цікаво, що саме з цієї причини керівництво Комітету вирішило збільшити її фонд до 1500 примірників, загальна вартість якого сягала 300 руб. 1902 р. у 57 бібліотеках КПНТ Вінницького повіту було видано 37 820 книг, тобто з урахуванням середнього розміру бібліотечного фонду у 400 примірників, можна сказати, що кожна книга була видана майже двічі. Проте, книговидача у різних бібліотеках сильно коливалася від 60 книг – у с. Носківці, до 3000 тт. у с. Великі хутори, 4 295 тт. – у с. Якушенці, 4 553 – у м. Вінниця. У середньому показник книговидачі бібліотек КПНТ Вінницького повіту сягав 800 примірників. Кількість відвідувань також значно коливалося, – наприклад, у читальні с. Станіславчик Вінницького повіту 1904 р. було 31 652 відвідування, а 1905 р. – 19 475. Середня кількість читачів становила до 100 осіб у день. Понад 300 осіб було тільки у Вінниці, у Великих хуторах та у Жмеринці. Здебільшого, відвідувачами були представники чоловічої статі – до 80%. Якщо бібліотека діяла при школі, то основний контингент читачів становили, звичайно, учні [35, 184].

Кількісний склад книжкових фондів бібліотек КПНТ Подільської губернії був у різних повітах неоднаковим. У Кам'янецькому повіті, наприклад, фонд усіх бібліотек КПНТ 1904 р. становив 6457 тт. (у середньому – 465 книг на одну книгозбірню). Понад 600 тт. було у бібліотеках містечок Городок, Оринін, Лянцкорунь, Врублевці. Найменший фонд був у бібліотеці с. Куява (147 книг). В цілому, у структурному відношенні книжковий фонд бібліотек КПНТ Кам'янецького повіту складався з 48,8% художньої літератури; 19,6% – природничо-наукової та сільськогосподарської літератури; 14% – книг духовно-морального змісту [1, 130-131]. Наведемо

ще один приклад тематичного складу книжкового фонду бібліотек КПНТ, який також приблизно збігається з попередніми показниками структури бібліотечного фонду, де помітно переважала художня література. Наприклад, у бібліотеці с. Селище Вінницького повіту книжковий фонд розподілявся таким чином: белетристика – 173 примірники (43,2%); релігійно-повчальна література – 83 примірники (20,0%); географічна та правнична – 70 (17,5%); сільськогосподарська, медична, природознавча – 43 книги (10,7%); історична – 31 (7,7%) [35, 183]. Твори російських класиків становили до 20% від усього книжкового фонду. Поширеною була практика придбання великої кількості примірників одного видання, особливо «Библейских историй» та «Житий святых», які комплектувалися іноді десятками примірників. Біблія, звичайно, входила до складу фонду кожної бібліотеки КПНТ (до речі, в книгозбірнях КПНТ Біблія була найдорожчим виданням (приблизно три руб.) з усіх друків книжкового фонду). Історичні праці, здебільшого, висвітлювали тільки історію Росії. З природничої літератури допускалися, як правило, брошури практичного характеру, а також ті, які не заперечували існування Бога. Правова галузь, здебільшого, була представлена брошурами з російського законодавства та популярними поясненнями, як платити податки, як здійснювати вибори тощо. Селяни і робітники найбільше цікавилися творами класиків російської літератури: І. Тургенєва, М. Гоголя, А. Чехова, О. Пушкіна, М. Лермонтова та ін. З іноземних авторів був великий попит на праці Ж. Верна, О. Дюма, Майн Ріда, Г. Сенкевича, Вальтера Скотта, В. Гюго, Ф. Купера, М. Сервантеса та ін. Читачі часто запитували останні твори Л. Толстого, М. Горького, В. Короленка, Л. Андрєєва та ін. Діти більше цікавилися казками; підлітки – пригодами, детективами, творами класиків російської та світової літератури; літні читачі – класикою та релігійно-моральними книгами. На жаль, українська книга була, практично, відсутня у фондах народних книгозбірень КПНТ. Проте, наприкінці ХІХ ст. потік українських книг, виданих у містах Правобережжя, поступово зростав, усе більше розповсюджувалися дешеві видання КПНТ, що друкувалися великими накладками (10-30 тис. примірників), як, наприклад, праця І. Острожинського «Пий, та діло розумій», що була видана у Бердичеві 1898 р. [30, 39]. Звичайно, фонди книгозбірень КПНТ, здебільшого, комплектувалися дешевими виданнями (в середньому, від 3 до 25 коп. за книгу). Внаслідок того, що КПНТ Вінницького повіту (так само як і більшість інших) комплектував свої бібліотеки дешевими виданнями, при високій обертаності фонду, книжки

за короткий термін швидко зношувалися, що, при поступовому скороченні фінансування книгозбірень, призвело до значних недоліків у комплектуванні книжкових фондів та занепаду, звідси, діяльності бібліотечної мережі повіту в цілому, про що засвідчили підсумки роботи 1906 р., коли замість запланованого зростання мережі до 88 бібліотек, було відмічено скорочення кількості існуючих закладів. Скрутна ситуація зі станом книжкових фондів призвела до того, що різко впала книговидача у сільських книгозбірнях (приблизно до 200-300 книг на рік).

Після 1907 р. фінансування бібліотек КПНТ Поділля значно зменшилося, а з початком Першої світової війни 1914 р. практично припинилося, що призвело до занепаду зазначених книгозбірень. Пізніше значну частину книжкових фондів бібліотек КПНТ Подільської губернії було передано до фондів тих книгозбірень, на базі яких вони існували, або бібліотекам, які існували у даному населеному пункті – училищним, церковнопарафіяльним, народним, сільським тощо. Наприклад, восени 1907 р. Вінницькій міській управі було запропоновано взяти на тимчасове утримання бібліотеку КПНТ, а через рік її було закрито [35, 188]. Згодом, завдяки земській фінансовій допомозі, бібліотеку КПНТ було поновлено. 1912 р. кількість її відвідувань стала сягати 4 600 осіб на рік. Проте, решта, 59 бібліотечних закладів, працювала досить мляво, адже їхні фонди майже не поновлювалися (фінансування 1913 р. було, у середньому, трохи більше восьми руб. на рік). В цілому, на початку ХХ ст. у Подільській губернії, за підрахунками О. Завальнюка та О. Комарницького, діяло більше 100 бібліотек різних типів і видів: народних бібліотек-читалень налічувалось 60, бібліотек товариств – 19, приватних – 16, державних – сім [15, 9]. За відомостями В. Шпілевича, що спираються на звіт діяльності Подільського КПНТ за 1906 р., на Поділлі діяло 218 народних бібліотек-читалень, що працювали при чайних і школах [41, 229]. За даними О. Айвазян, на поч. ХХ ст. у різні роки на Поділлі діяло до 120 бібліотек КПНТ у Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Могилівському, Ушицькому, Летицькому, Балтському, Брацлавському, Проскурівському, Гайсинському та Літинському повітах. Найбільшою кількістю бібліотек КПНТ у Подільській губернії відзначалися Вінницький повіт (57), Кам'янець-Подільський (33), Могилівський (16), Брацлавський (15) [1, 132-133]. За відомостями Д. Булгаковського, у період 1902-1906 рр. кількість бібліотек КПНТ на Поділлі коливалася у межах 200, наприклад, 1902 р. їх було 213,

відвідувань – 461 тис., абонентів – 48 тис. осіб [5, 86]. Після 1907 р. кількість бібліотек КПНТ та інші показники бібліотечної діяльності дещо зменшилися. Наприклад, за звітом Подільського КПНТ за 1911 р. мережа бібліотек КПНТ скоротилася, порівняно з 1907 р., у Кам'янецькому повіті до 18 книгозбірень (майже на 50%), у Брацлавському повіті – до 10 (на 30%) [41, 229].

Проте, діяльність багатьох бібліотек і читалень КПНТ у різних губерніях і повітах України залишається ще малодослідженою. За відомостями Д. Булгаковського, найбільш активною бібліотечною діяльністю КПНТ була у Полтавській губернії, де за перші 10 років існування КПНТ (до 1906 р. включно) працювало 1016 бібліотек і читалень КПНТ [5, 89]. Кількість відвідувань за зазначений період становила 1127 тис., абонентів – 106 тис. осіб. Оскільки, згідно з переписом 1897 р., у Полтавській губернії проживало приблизно 2,8 млн осіб і на 100 осіб налічувалося всього 17 письмених (16,9%) (до 1906 р. останній показник виріс не набагато відсотків), виходить, що кожний п'ятий мешканець губернії, що умів читати, користувався абонементом бібліотеки-читальні КПНТ, а дані книгозбірні відвідували ледве не кожна друга письменна особа губернії. За даними В. Сєдих, у Полтавській губернії 1912 р. діяло лише 215 народних бібліотек [32, 104]. Однак, яку частину серед них становили книгозбірні КПНТ і скільки їх було взагалі – не повідомляється.

Для порівняння зазначимо, що, наприклад, 1914 р. у Костромській губернії було 12 міських народних бібліотек КПНТ, а у Володимирській губернії – 11 [33, 102-107; 60, 173]. У Рязанській губернії до 1909 р. налічувалося 137 бібліотек КПНТ [8]. В Орловській губернії було 128 книгозбірень КПНТ [3, 101]. У Кавказькому відділенні КПНТ 1913 р. було 16 бібліотек-читалень, в яких протягом року було видано 47 480 книг, а абонентами були 4 989 чоловіків і 1 788 жінок [37, 192]. До 1912 р. Петербурзьким КПНТ було відкрито 18 народних бібліотек, 13 з яких – у міських і парафіяльних школах. Окрім того, влаштовувалися невеликі бібліотеки і в їдальнях [17; 19]. У Москві протягом 1900-1910 рр. було відкрито 14 народних домів, у дев'яти з яких були бібліотеки-читальні. Цікаво, що Москва не поспішала приєднуватися до організації КПНТ. КПНТ почав діяти тут тільки з середини 1901 р. Московський КПНТ ввів плату за читання при видачі книг додому в розмірі аж 15 коп. на місяць (така вартість була, приміром, у цей час у Київській міській публічній бібліотеці). Крім того, брали заставу для забезпечення збереження книг. Безкоштовним було тільки користу-

вання читальною залюю. Тому відсоток робітників серед передплатників (користувачів абонементів) зазначених бібліотек був невеликий, у той час як читальні зали користувачі відвідували досить активно [39, 300].

Деякі завзяті діячі руху за народну тверезість намагалися прищепити широким прошаркам населення інтерес до наукових знань, до історії рідного краю, до досягнень національної культури, бажання поліпшити своє життя, для чого вони активно організовували та розгортали діяльність бібліотек, проводили театральні вистави та лекції. Іноді, у контексті цієї загальногромадянської діяльності велася пропаганда українофільства на теренах сучасної України та, навіть, за її теперішніми те-

риторіальними кордонами. Наприклад, на початку ХХ ст. деякі діячі КПНТ на Кубані (С. Ераст, Я. Жарко та ін.) активно проводили пропаганду української культури. Щоб діяльність КПНТ мала не занадто національно-революційний вигляд, активісти сумлінно пропагували користь поширення релігійності та читання книг у справі зміцнення народної тверезості. Наприклад, у Майкопському відділенні ТПНТ до 1905 р. було створено 42 бібліотеки. Проте, через брак коштів, особливо після 1906 р., багато бібліотек КПНТ було закрито. Після поразки революції 1905-1907 рр. та від'їзду С. Ерастова політична діяльність кубанських українофілів занепала [7, 113-114].

(продовження в наступному номері)

Використані джерела

1. Айвазян О. Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / О. Б. Айвазян // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Сер.: Історія : зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – Вип. 22. – С. 129-134. – Режим доступу : http://lib.khnu.km.ua/about_library/naukova_robota/2014/aiv_nar.htm
2. Айвазян О.Б. Бібліотеки освітянських закладів Подільського єпархіального відомства другої половини ХІХ – початку ХХ століття / О.Б. Айвазян // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. – 2010. – Вип. 2. – С. 123-136. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nprkpnuiobk_2010_2_15
3. Борисова О. Библиотечно-просветительская деятельность попечительств о народной трезвости в Орловской губернии в конце ХІХ – начале ХХ века / Ольга Олеговна Борисова, Наталья Алексеевна Меренкова // Библиотековедение. – 2015. – № 2. – С. 94–102.
4. Букреева О. Г. Библиотечно-просветительная деятельность попечительств о народной трезвости в России в конце ХІХ – начале ХХ вв. : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 05.25.03 / Оксана Геннадьевна Букреева. – М., 2008. – 18 с.
5. Булгаковский Д. Г. Очерк деятельности Попечительств о народной трезвости за всё время их существования (1895-1909 гг.). В двух частях / Д. Г. Булгаковский. – СПб. : Отечественная типография, 1910. – 240 с.
6. В Киеве отремонтируют Лукьяновский народный дом Попечительства о народной трезвости // Официальный сайт Всеукраинского общественного движения «Трезвая Украина» <http://tvereza.info/news/news.php?id=2015-03-21-kiev&lang=ru>
7. Васильев И. Общественное движение украиофилов на Кубани в дореволюционный период / Игорь Васильев // Голос Эпохи: Лит.-общ. журнал. – 2014. – Вип. 3. – С. 108-116.
8. Гаврилов А.П. Попечительство о народной трезвости как национальная идея нашей страны / А.П. Гаврилов // сайт: Музеи Рязанской области http://muszrn.ru/personal/regional/shilovskiy_muzei/scientific/363
9. Григоренко О.П. Бібліотечна справа в містах Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / Олександр Петрович Григоренко // Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства: матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції, 25 жовтня 2012 року, Львів / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Національний університет «Львівська політехніка», Науково-технічна бібліотека; [редколегія: О.В. Шишка, Н.Е. Кунанець, Д.О. Тарасов, І.О. Белоус, Р.С. Самотий, А.І. Андрухів]. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – С. 577-590.
10. Дело о производстве обысков в библиотеках (Волчанской земской больницы, народного дома и общественной в г. Волчанске Харьковской губернии) (10 июля 1907 г. – 24 октября 1910 г.). – ЦДАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 2565, арк. 1-105.

11. Дело об обыске в 4-й Харьковской народной бесплатной библиотеке-читальне в связи с полученными сведениями о принадлежности некоторых сотрудников библиотеки к социал-демократической партии и партии эсеров (2 декабря 1907 г. – 13 октября 1910 г.). – ЦДІАК України, ф. 336, оп. 1, спр. 2566, арк. 1-39.
12. Дело по обвинению жителей м. Брусилова Куна Г., Ваксмана М. и др. в организации нелегальной «Брусиловской народной библиотеки» (9 ноября 1907 г. – 24 мая 1908 г.). – ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 1919, арк. 1-316.
13. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті : монографія / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського НАН України. – К., 2009. – 530 с.
14. Забытые достижения России. Народные дома // Очаровательная Россия: Интересные факты о русской истории, культуре, традициях. – 2014. – 10 февр. – Режим доступа : http://www.charmingrussia.ru/2014/02/blog-post_10.html
15. Завальнюк О.М. Подільські бібліотеки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2002. – Т. 2. – С. 3-16.
16. Ив-ко Н. Попечительства о народной трезвости (дополнение к статье) // Энциклопедический словарь. Доп. том 3 / Под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского; Изд. Ф.А. Брокгауз [Лейпциг], И.А. Ефрон [Санкт-Петербург]. – СПб., 1906. – С. 451-452.
17. Керзум А.П. Попечительство о народной трезвости / А.П. Керзум // Материалы сайта «Трезвение: Νηψις». – Режим доступа : <http://nepsis.ru/trezvenie/iz-istorii/151-popechitelstvo-o-narodnoj-trezvosti.html>
18. Копинова Н.С. Общества трезвости Вятской губернии во второй половине ХІХ – начале ХХ века / Н.С. Копинова // Вестник Удмурт. университета. – 2012. – Вып. 1: История и филология. – С. 123-126.
19. Краткий очерк деятельности С.-Петербургского городского попечительства о народной трезвости 1898–1912. – СПб. : Тип. Д. Дрейдена, 1913. – 87 с.
20. Марков А. А. Чайные-читальни Вятского попечительства о народной трезвости / А.А. Марков // Герценка: Вятские записки: [Науч.-попул. альм.]. Вып. 2 / Департамент культуры и искусства адм. Киров. обл., Киров. обл. науч. б-ка им. А. И. Герцена; Редкол.: С.Ю. Горбачев, Н.П. Гурьянова, М.А. Мамаева и др. – Киров : Киров. ОУНБ, 2001. – С. 18-22.
21. Мілясевич І. Бібліотеки Волинського Опікунства про народну тверезість (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Мілясевич // Бібл. планета. – 2007. – № 4. – С. 21-24.
22. Об открытии в г. Каменец-Подольский народного дома на 1000 мест с библиотекой и читальней. – ЦДІАК України, ф. 442, оп. 631, спр. 477, арк. 19
23. Онищенко О. Бібліотечна справа в Україні наприкінці ХІХ – у 10-х роках ХХ ст.: стан і основні напрями розвитку / О. Онищенко, Л. Дубровіна // Бібл. вісн. – 2005. – № 2. – С. 3-13.
24. Онищенко О. Проблеми дослідження історії бібліотек України / О. Онищенко // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І.Вернадського. – 2006. – Вип. 15. – С. 5-10.
25. Отчёт о деятельности Бессарабского Попечительства о народной трезвости за 1911 год. – Кишинёв : Тип. Бессараб. Губерн. Правления, 1913. – 66 с.
26. Отчёт о деятельности библиотек Юго-Западного края в 1904 году. – К. : Тип. Импер. Ун-та Св. Владимира, 1905. – 18 с.
27. Отчёт о состоянии Житомирской городской народной читальни за 1897 год (Год первый). – Житомир, 1898. – 34 с.
28. Переписка с правлением Союза рабочих потребительских кооперативов г. Екатеринослава об ассигновании средств для проведения культурно-просветительской работы (15 октября – 28 ноября 1918 г.). – ЦДІАК України, ф. 1111, оп. 1, спр. 133, арк. 8-12.
29. Постановление от 31 октября 1907 г. о закрытии на всё время военного положения читальни Попечительства о народной трезвости в г. Одессе из-за собраний, устраиваемых в ней мешанами, принадлежащими к нелегальным партиям. – ЦДІАК України, ф. 335, оп. 1, спр. 132, арк. 162-168.
30. Прищеп О. Побутування книжок в культурному просторі міст Правобережної України (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Прищеп // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичні науки. – 2015. – Вип. 24. – С. 36-41. – Режим доступа : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2015_24_7

31. Рід Патонів. // Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
32. Сєдих В.В. Історія бібліотечної справи в Україні : Навч. посібник / В.В. Сєдих; Харк. держ. акад. культури. – Харків : ХДАК, 2013. – 213 с.
33. Соловьев А.А. Библиотеки городских обществ трезвости Владимирской и Костромской губерний в конце XIX – начале XX века / А.А. Соловьев // Библиотековедение. – 2012. – № 4. – С. 102-107. – Режим доступу : <http://mouuniver.net/prosvetitelnaya-deyatelnost-bibliotek-popechitelstv-o-narodnoj-trezvosti-v-gorodax-vladimirskoj-i-kostromskoj-gubernij-v-konce-xix-nachale-xx-veka/>
34. Соловьев А.А. Просветительная деятельность библиотек Попечительств о народной трезвости в городах Владимирской и Костромской губерний в конце XIX – начале XX века / А.А. Соловьев // Научные ведомости Белгородского государственного университета (История. Политология. Экономика. Информатика). – 2012. – № 7 (126). – Вып. 22. – С. 168-175.
35. Соломонова Т.Р. Народні бібліотеки та читальні комітети піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії) / Т.Р. Соломонова // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 180-190. – (Серія : Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 2).
36. Сообщение Департамента общих дел от 4-го февраля 1906 г. о закрытии библиотеки-читальни в г. Остроге Волынской губернии. – ЦДІАК України, ф. 442, оп. 856, спр. 69, арк. 1-2.
37. Сулиева А.В. Деятельность Кубанского и Ставропольского попечительств о народной трезвости в области просвещения и библиотечного дела / А.В. Сулиева // Теория и практика общественного развития. – 2012. – Вып. 1. – С. 192-194.
38. Тушинский Д.А. Попечительства о народной трезвости в 1900 г. / Д.А. Тушинский. – Спб.: Тип. В. Киршбаумана, 1903. – 40 с.; [72 с.]; [23 с.].
39. Финагентова Н.И. От библиотеки попечительства о народной трезвости к современному интеллект-центру / Н.И. Финагентова // Общедоступные библиотеки Москвы и России: от прошлого к настоящему : сб. ст. и мат-лов. – М., 2011. – С. 299-307. – (Из истории моск. библиотек. Вып. 7).
40. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 442, оп. 629, спр. 636, арк. 21
41. Шпілевич В. Матеріали до історії земських народних бібліотек на Україні / В. Шпілевич // Бібліотека і читач на Україні / УНІК, Секція соціології; ред. Д.А. Балака. – Х. – К. : Державне видавництво України, 1930. – С. 208-240. – (Труди УНІК; т. II. Праці кабінету вивчення книги і читача / за ред. Д. Балаки; зб. 1).
42. Шуклина С.А. Государственные и общественные инициативы в деятельности комитета попечительства о народной трезвости в Таврической губернии (1894-1914) / С.А. Шуклина // Культура народов Причерноморья. – 2013. – № 265. – С. 119-127.
43. Отчёты о деятельности уездных Попечительств о народной трезвости. – ДАКО, ф. 354, оп. 1, спр. 19, арк. 1-112.
44. ДАКО, ф. 354, оп. 1, спр. 84, арк. 1-251.
45. ДАКО, ф. 354, оп. 1, спр. 48, арк. 1-195.

References

1. Ajvazyan, O. B. (2014). People libraries Podillia province at the end of XIX – the beginning of XX centuries. *Naukovi zapiski [Vinnitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mihayla Kotsyubinskogo]. Istoriyia*, 22, 129–134. Retrieved from: http://lib.khnu.km.ua/about_library/naukova_robota/2014/aiv_nar.htm [in Ukrainian].
2. Ajvazyan, O. B. (2010). Libraries of institutions of Podillia parchialic department of the end of XIX – beginning of XX century. *Naukovi pratsi Kam'yanets-Podil'skogo natsionalnogo universitetu imeni Ivana Ogiienka. Ser.: Bibliotekoznavstvo. Knigoznavstvo*, 2, 123–136. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nprkpnuiobk_2010_2_15 [in Ukrainian].
3. Borisova, O., Merenkova N.A. (2015). Library-education activity of committees of people sobriety care in Orel province at the end of XIX – early XX century. *Bibliotekovedenie*, 2, 94–102 [in Russian].
4. Bukreeva, O. G. (2008). Library-education activity of committees of people sobriety care in Russia at the end of XIX – early XX century. Extended abstract of candidate's thesis. Moscow [in Russian].

5. Bulgakovskij, D.G. (1910). Remarks about activity of committees of people sobriety care of the whole time their currency (1895 – 1909). In two parts. SPb.: Otechestvennaya tipografiya [in Russian].
6. In Kiyv Lukjanovka people house of committees of people sobriety care will be built. Official site of All-Ukrainian civil movement «Trezvaya Ukraina». Retrieved from <http://tvereza.info/news/news.php?id=2015-03-21-kiev&lang=ru> [in Ukrainian].
7. Vasiljev, I. (2014). Civil movement of Ukrainian followers in Kuban at pre-revolution period. *Golos Epohi: Lit.-obsch. zhurnal*, 3, 108–116 [in Russian].
8. Gavrillov, A. P. Committees of people trezvost as the national idea of our country. Site: Museum of Ryazan region. Retrieved from http://musrzn.ru/personal/regional/shilovskiy_muzei/scientific/363 [in Russian].
9. Grigorenko, O. P. (2012). Librarian business in towns of Podollia province at the end of XIX – early XX centuries. Proceedings of International Scientific and Practical Conference. Modern problems of library activities in the information society. 25 Octovbre Lviv. (pp. 577–590). Lviv: Vidavnistvo Lvivskoji politehniky [in Ukrainian].
10. Case of checking in libraries. (Volchanskoy zemskoy bolnitsyi, narodnogo doma i obschestvennoy v g. Volchanske Harkovskoy gubernii) (10 iyulya 1907 g. – 24 oktyabrya 1910 g.). *TsDIAK Ukrainy*, f. 336, op. 1, spr. 2565, ark. 1– 105 [in Russian].
11. Case of checking in the 4-th Kharkiv people free library-reading rooms because of the information about some its workers and their connections with the social-democratic party and the party of essers. (2 December 1907 – 13 Octovbre 1910). *TsDIAK Ukrainy*, f. 336, op. 1, spr. 2566, ark. 1–39 [in Russian].
12. Case of blaming of the citizens of Brusilova – Kuna G., Vaksmana M. in the organization of illegal library «Brusilovskoy narodnoy biblioteki» (9 November 1907 – 24 May 1908). *TsDIAK Ukrainy*, f.274, op. 1, spr. 1919, ark. 1–316 [in Russian].
13. Dubrovina, L. A. & Onischenko, O. S. (2009). Librarian business in Ukraine in XX c. Kyiv [in Ukrainian].
14. Forgotten achievements of Russia. People houses. Admirable Russia: interesting facts about Russian history, culture and traditions. (2014). Retrieved from http://www.charmingrussia.ru/2014/02/blog-post_10.html [in Russian].
15. Zavalnyuk, O. M. & Komarnitskiy, O. B. (2002). Podilia libraries at the end of XIX –early XX c. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. Prats*, 2, 3–16 [in Ukrainian].
16. Ivko, N. (1906). Committees of people sobriety care (addition to the article). *Encyclopaedia dictionary I. E. Andreevskogo, K. K. Arseneva, F. F. Petrushevskogo* (Eds.). SPb. [in Russian].
17. Kerzum, A. P. Committees of people sobriety care. Materials of site «Trezvenie: Νηψις». Retrieved from <http://nepsis.ru/trezvenie/iz-istorii/151-popechitelstvo-o-narodnoj-trezvosti.html> [in Russian].
18. Kopinova, N. S. (2012). Committees of people sobriety care of Vyatka province at the end XIX – early of XX century. *Vestnik Udmurt. Universiteta: Istoriya i filologiya*, 1, 123–126 [in Russian].
19. Short essay about the activity of S.-Peterburg city committee of people sobriety care in 1898–1912. (1913). SPb.: Tip. D. Drejdena [in Russian].
20. Markov, A. A. (2001). Tea-reading rooms of Vyatka committee of people sobriety care. *Gercenka: Vyatskie zapiski*, 2, 18–22 [in Russian].
21. Milyasevich, I. (2007). Libraries of Volyn people sobriety care (the end XIX – early XX). *Bibl. Planeta*, 4, 21–24 [in Ukrainian].
22. About opening of the people house on 1000 places with a library and a reading-room in Kamenec-Podolskij. *TsDIAK Ukraini*, f. 442, op. 631, spr. 477, ark 19 [in Russian].
23. Onishchenko, O. & Dubrovina, L. (2005). Librarian case in Ukraine at the end XIX – in the 10-es of XX: condition and the main tendencies of the development. *Bibl. Visn.*, 2, 3–13 [in Ukrainian].
24. Onishchenko, O. (2006). Problems of researching of history of Ukrainian libraries. *Nauk. pr. Nac. b-ki Ukraini im. V. I. Vernads'kogo*, 15, 5–10 [in Ukrainian].
25. Report about the activity of Bessarabia committees of people sobriety care of 1911. (1913). Kishinyov: Tip. Bessarab. Gubern. Pravleniya [in Russian].
26. Report about the activity of libraries of Southwest region in 1904. (1905). K.: Tip. Imper. Un-ta Sv. Vladimira [in Ukrainian].
27. Report about state of Zhitomir town reading-room of 1897. (1898). Zhitomir [in Russian].

28. Letters with the government of the Union of proletarian workers cooperation of Ekaterinoslav about assignation for cultural-educational work. TsDIAK Ukraini, f. 1111, op. 1, spr. 133, ark. 8–12 [in Russian].

Reports from 31 Octovbre of 1907 of closing of reading-room of military state. of committees of people sobriety care of Odessa. TsDIAK Ukraini, f. 335, op. 1, spr. 132, ark. 162–168 [in Ukrainian].

29. Prishchepa, O. (2015). Books in culturological space in towns of Right-bend Ukraine (XIX – early XX c.c.). *Naukovi zapiski Nacional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademiya»*. Ser.: Istorichni nauki, 24, 36–41. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2015_24_7 [in Ukrainian].

30. Rid Patoniv. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%96%D0%B4_%D0%9F%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%B2 [in English].

31. Sedih, V.V. (2013). *History of librarian business in Ukraine*. Kharkiv: HDAK [in Ukrainian].

32. Solov'ev, A.A. (2012). Libraries of committees of people trezvost of Vladimir and Kostroma provinces at the end of XIX – early XX centuries. *Bibliotekovedenie*, 4, 102–107. Retrieved from <http://moyuniver.net/prosvetitelnaya-deyatelnost-bibliotek-popechitelstv-o-narodnoj-trezvosti-v-gorodax-vladimirskoj-i-kostromskoj-gubernij-v-konce-xix-nachale-xx-veka/> [in Russian].

33. Solov'ev, A.A. (2012). Educational activity of libraries of committees of people trezvost in towns of Vladimir and Kostroma provinces at the end of XIX – early XX centuries. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta (Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika)*, 7 (126), 22, 168–175 [in Russian].

34. Solomonova, T. R. (2010). People library and reading committees of people tverezist' (Vinnica region Podillia province). *Nauk. praci Kam'yanec'-Podil. nac. un-tu im. I. Ogiienka*, 12, 180–190. [in Ukrainian].

35. Messegas of Departament of common affairs 4 Febriary 1906 about closing of libraries-reading rooms in Ostrog of Volyn province. TsDIAK Ukrainy, f. 442, op. 856, spr. 69, ark. 1–2 [in Ukrainian].

36. Sulieva, A.V. (2012). Activities of Cuban and Stavropol committees of people trezvost in the educational and librarian work. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*, 1, 192–194 [in Russian].

37. Tushinskij, D.A. (1903). *Committees of people trezvost in 1900*. Spb.: Tip. V. Kirshbaumana [in Russian].

38. Finagentova, N.I. (2011). From library of committees of people trezvost untill modern intellectual centre. *Obshchedostupnye biblioteki Moskvy i Rossii: ot proshlogo k nastoyashchemu*, 7, 299–307 [in Russian].

39. Central State Historical archive of Ukraine in Kyiv. f. 442, op. 629, spr. 636, ark. 21 [in Ukrainian].

40. Shpilevich, V. (1930). Materials about history of province people librarie in Ukraine. A library and a reader in Ukraine. D. A. Balika (Ed.). K.: Derzhavne vidavnictvo Ukraini [in Russian].

41. Shuklina, S.A. (2013). State and civil initiations in the activity of committees of people trezvost in Tavria province (1894–1914). *Kul'tura narodov Prichernomor'ya*, 265, 119–127 [in Russian].

42. Reports of the activity of committees of people trezvost. – DAKO, f. 354, op. 1, spr. 19, ark. 1–112 [in Russian]

43. DAKO, f. 354, op. 1, spr. 84, ark. 1–251 [in Russian].

44. DAKO, f. 354, op. 1, spr. 48, ark. 1–195 [in Russian].